National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2021; 1(39): 89-93
© 2021 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Bhageerathee Patra
Lecturer in Sanskrit
Simulia Degree College,
Markona, Odisha

Laxman Majhi
Research Scholar ,
P.G. Dept. of Sanskrit ,
Utkal University , Vani Vihar,
Bhubaneswar, Odisha

Correspondence:
Bhageerathee Patra
Lecturer in Sanskrit
Simulia Degree College,
Markona, Odisha

कृषिकर्मणि ज्योतिष: प्रभाव:

Bhageerathee Patra, Laxman Majhi

शोधसंक्षिप्तिका –

सृष्टिरियं कर्मफलाधीना। जीवितानां प्राणीनां पोषणाय संवर्धनाय च अहर्निशम् आहार: आवश्यक:। आहार: च अत्र मत: अन्नमेव जीवनस्य मूलं तच्च कृषिसाध्यम्। कृषिकर्मविषये यथा- कृषे: स्वरूपं, कर्षणं, वपनं, सेचनं, कृषिरक्षणं, भूमिच्छिद्रपिधानं, कृषिप्रवन्धनं सन्दर्भेषु संस्कृतवाङ्मये वहुषु शास्त्रेषु वर्णनं दृश्यन्ते। ज्योतिषानुसारं कथं कृषिकर्म करणीयम् इति एतस्य अध्ययनपरक: प्रयत्न: शोधपत्रेऽस्मिन् अभिप्रेत:।

कुटशब्दा: - - ऋतुकाल:, सौरपरिवार:, गर्भचक्रं, धान्यच्छेद:, आवर्तकमेघ: , धान्यस्थापनम्

प्रस्तुताध्ययनस्य परिसर: प्रासङ्गिकता –

मानवस्य जीवनधारणाय तथा वृत्त्यर्थं कृषि: सर्वदा अनिवार्यं भवति। प्राचीनकाले वृत्त्यर्थं कृषि: मूलं जीविका आसीत् । जना: प्राचीनं कृषिपद्धत्यनुसारं कृषिकार्यं कृतवन्त:। अनेन परिवेश: तथा पर्यावरणं शस्यश्यामला एवं सुरक्षितं च आसीत्। परन्तु अधुना एकविंशति: शतके आधुनिककृषिविज्ञाने जनानाङ आवश्यकतानुसारं कृषिद्रव्याणां वहुलं उत्पादनार्थं आधुनिकयन्त्रांशा: रासायनिकपदार्थानां प्रयोगेण परिवेश: तथा मृत्तिका दूषिता: भवति। अस्मात् कारणात् पर्यावरणे वहु: विश्रृङ्खला दृश्यते। अत: कृषे: रक्षणं तथा पर्यावरणस्यापि सुरक्षा साम्प्रतिके युगेऽस्मिन् अनिवार्या भवति। ज्योतिषानुसारं कृषिकार्यस्यारम्भ: उपरि गवेषणात्मकमध्ययनं नैव शक्यते।

उपक्रम: –

कृषिकर्मण: मूलं वृष्टि: वातोऽग्निश्चास्ति। वृष्टि: सेचनेन वात: प्राणनेन अग्निश्च पोषणेन दीपनेन च कृषिं समर्द्धयति। दिने सूर्यात् ऊष्माणां रात्रौ च चन्द्रमस: क्लेदं प्राप्य अहर्निशं वृद्धिं प्राप्य ऋतुप्रभावेण कालादि प्रभावेण च शस्यपाको भवति । औषधीनाम् उत्पत्तिस्थानं पृथिवी सौरपरिवारस्य प्रमुखसदस्य तया राजते, अत: पृथिव्या: प्रत्येकं घटनाया उपरि ज्योतिषां प्रभावोऽवश्यंभावी भवति । यानि ज्योतिषतत्त्वानि कृषिं प्रभावयन्ति तेषु ग्रहाराशिलग्नतिथिनक्षत्रमाससंवत्सरऋतुयोगअयना-दिगादीन प्रमुखानि सन्ति। एतेषां स्थिति: अन्तरिक्षे यथा भवति तथैव कृषिफलं प्राप्यते । नक्षत्रादीनां स्थित्यनुसारमेव वर्षादिकाल: निर्धार्यते। प्रावृड्वर्षाहेमन्तशिशिराश्च ऋतुकाला: औषध्यादिवृद्ध्यर्थं विशेषेण महत्त्वपूर्णा: भवन्ति। सर्वेषामपि औषधिवनस्पतीनां कृष्यर्थं भिन्नभिन्नकर्मणां कृते कृषिविज्ञानविशारदा: ज्योतिर्विदश्च तत्तदृतुषु नक्षत्रचक्रानुसारं राशिचक्रानुसारं च विविधयोगानां गणनां कृत्वा हिताहितमुपदिष्टवन्त:। संग्रहेण तेषामत्र दिङ्निर्देशमात्रं क्रियते।

वर्षाज्ञाने ज्योतिषयोगा:

वृष्टिमूला कृषि: सर्वा वृष्टिमूलं च जीवनम्।
तस्मादादौ प्रयत्नेन वृष्टिज्ञानं समाचरेत्।।[1]

इति पराशरस्य वचनानुसारेण कृषक: प्रथमं वृष्टिविषयकसवेहां नक्षत्रराशिलग्नादीनां ज्ञानं कुर्यात्। यतोहि सत्स्वपि युक्तिषु कृत्रिमोपायेषु च सर्वेषामपि जलानां मूलं वृष्टिरेव। जलं च कृषे: प्रथमा आवश्यकता। अत: प्रतिवत्सरं वर्षस्य राजा मन्त्रीमेघजलाढकादीनां च ज्ञानं भवेत् –

अतो वत्सरराजानांमन्त्रिणं मेघमेव च।
आढकं सलिलस्यापि वृष्टिज्ञानाय शोधयेत्।।[२]

उक्त ज्ञानाय गणनाविधे: निर्देशं कृत्वा पराशर: निर्दिशति यत् वर्षस्य राजा सूर्यो भवेत्तर्हि सामान्या वर्षा, चन्द्र: स्यात्तर्हि उग्रवर्षा मङ्गल: स्यात्तर्हि मन्दवर्षा भवति। वुधश्च वर्षराजा स्यात्तर्हि उत्तमवर्षा भवति –

चित्तालार्के नृपे वृष्टिर्वृष्टिरुग्रा निशापतौ।
वृष्टिर्मन्दा सदा भौमे चन्द्रजे वृष्टिरुत्तमा॥[३]

गुरुश्चेद् वर्षराज: स्यात्तर्हि शोभना वृष्टि: भवति। शुक्रे राज्ञिसति उत्तमवर्षा भवति। शनौ वर्षराजे सति पृथिवी रज: संयुक्ता भवति वर्षा च न जायते।[४] एवमेव एत्तद् ग्रहेषु वर्षराजेषु सत्सु विविधपरिणामा: जायन्ते। वराहमिहिरोऽपि प्रावृट्कालस्य ज्ञानं कृष्यर्थम् आवश्यकं मन्यते –

अन्नं जगत: प्राणा: प्रावृट्कालस्य चान्नमयत्वम्।
यस्मादत: परीक्ष्य: प्रावृट्काल: प्रयत्नेन।।[५]

गर्भलक्षणाध्याये वर्षाया: गर्भकालस्य उपदेशं कृत्वा तदनुसारं वर्षाया: काल: नक्षत्रराशिवेलामादीनामनुमानं निर्दिष्टम्। उल्लेखनीयमस्ति यद् आश्विनत: वैशाखपर्यन्तं सूर्य: स्वरश्मिभि: सर्वतो जलं गृह्णाति। ज्येष्ठत: भाद्रपदपर्यन्तं गर्भविमोकं करोति। एवम् अष्टमासान् गर्भमिव मेघेषु विवर्धमानं जलं काल आगते वर्षति। अत: समस्तं गर्भचक्रं ज्ञातव्यं। वराहमिहिरस्य मते कार्तिकशुक्लपूर्णिमानन्तरं वर्षागर्भकाल: परीक्ष्यते यतोहि सम्यक् गर्भाणां सम्भवेन शस्यसम्पत्तिर्जायते –

शुक्लपक्षमतिक्रम्य कार्त्तिकस्य विचारयेत्।
गर्भाणां सम्भवं सम्यक् शस्यसम्पत्तिकारकम्।।[६]

सिद्धसेनस्य मते मृगशिरसि शुक्लप्रतिपदानन्तरं यदा चन्द्रमा: पुर्वाषाढनक्षत्रे तिष्ठति तदा गर्भकालो विज्ञेय: इति बृहत्संहिताकार: उदाहरति–

मार्गशिर: सितपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम्।
पूर्वां वासमुपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम्।।[७]

ऋतुवशाद् गर्भलक्षणस्य ज्ञानार्थं वराहमिहिर: कानिचिद् भौतिकलक्षणानि निर्दिसति । तदनुसारं पौषमासे मार्गशीर्षे च यदा सन्ध्यारागयुक्ता: मेघा: दृश्यन्तां मार्गशीर्षे शीतं पौषे च हिमपातो भवति तदा वर्षागर्भोकालो ज्ञेय:। माघमासे प्रबलो वायु: तुषारश्च सूर्यचन्द्रमसो: निस्तेजस्त्वमतिशीतं सूर्योदये सूर्यास्तकाले च मेघा: भवन्तु तर्हि गर्भकालो ज्ञेय:। फाल्गुने रुक्षश्चण्डो वायु:। स्निग्धमेघा: सर्वत्र कपिलस्ताम्रे रवि: दृश्यतां तर्हि वर्षागर्भलक्षणं ज्ञेयम्। एवं सर्वेऽपि चैत्रे पवनघनवृष्टियुक्ता: गर्भा: वैशाखे च घनवायुजलविद्युत्स्तनिता: स्यु: तर्हि गर्भा: शुभा: भवन्ति।[८] यस्मिन् नक्षत्रे वर्षागर्भलक्षणं दृश्यते तत: पञ्चनवत्यधिकैकशतदिनानन्तरं प्रसूति: जायते । प्रसवकालश्च गर्भाद् विपरीतकाले दिशि च भवति।

पराशर: वर्षाकारकमेघानामावर्तकपुष्करद्रोणानां ज्ञानाय गणितं निर्दिश्य तेषां वर्षाप्रमाणं सूचयति –

एकदेशेन चावर्त: संवर्त: सर्वतो जलम्।
पुष्करे दुष्करं वारि द्रोणे वहुजला मही।।[९]

अर्थात् आवर्तकमेघा: एकदेशे वर्षन्ति संवर्तका: सर्वत्र वर्षन्ति पुष्करा अल्पजला: भवन्ति द्रोणाश्च वहुजलं वर्षन्ति। पराशर: प्रतिमासं वृष्टिज्ञानाय विविधलक्षान्युपदिश्य सद्योवृष्टिलक्षणानि निर्दिशति। एतेषु लक्षणेषु मण्डुकानां रव: बिल्वशयानां जान्तुनां पृथिवीगर्भाद् बहिरागमनं मयूराणां नर्तनं सर्पाणां वृक्षेष्वारोहणं दूहितवायुसञ्चार इत्यादि सद्योवर्षालक्षणानि ज्ञेयानि।[१०]

बृहत्संहितायां जलाढकस्य मानं वृष्टिपरिमाणस्य ज्ञानाय च कुण्डनिर्माणविधिं निर्दिश्य विविधनक्षत्रेषु वर्षाया मानं प्रोक्तम्। तदनुसारं हस्तप्रमाणे तद्वदेव च व्यासे हस्तप्रमाणगम्भीरे वर्तुलाकारे कुण्डे पञ्चाशत्पलम् आढकं वेति जलं भवति। एवं निरुपद्रवे नक्षत्रे सामान्यवर्षाकाले हस्तपूर्वाषाढायां मृगशिरसि चित्रायां रेवत्यां धनिष्ठायां च प्रवर्षणकाले षोडषद्रोणं वृष्टि: भवति शतभिषाज्येष्ठास्वातिषु चतु:द्रोणं कृतिकायां दशद्रोणं पूर्वफाल्गुन्यां पञ्चविंशति द्रोणं, पुनर्वसौ विंशति द्रोणम्, आश्लेषायां त्रयोदशद्रोणम् आश्विन्यां द्वादशद्रोणं आद्रायां च अष्टादशद्रोणं वर्षा वर्षा भवति।[११] वराहमिहिर: विविधनक्षत्रयोगानाम् उल्लेखं कृत्वा तत्तद्योगे वर्षाया: स्थिते: वर्णनं करोति। तदनुसारं शस्यार्थं विविधनक्षत्राणि प्रशस्तानि।

संग्रहशिरोमणिकार: जलज्ञानस्य सामान्यगणनाविधिम् एवं निर्दिशति यत् नक्षत्रतिथिवाराणां संख्यायोगे चतु: संख्यया विभाजनेन यदि एका संख्यावशिष्यते तर्हि जलं पाताले तिष्ठति द्वाभ्यां शेषे जलं स्वर्गे ज्ञेयं त्रिशून्येशेषे च पृथिव्यां जलं शस्यार्थं हितकरं भवति –

नक्षत्रवारौ तिथिसम्प्रयुक्तौ
वेदाहृतं र्तणकेन कार्यम्।
एकावशिष्टे च जलं हि नागे
द्वाभ्यां च शेषे सलिलं च स्वर्गे।
त्रिशून्यशेषे भुवि संस्थितं च
भूसंस्थितं सुष्ठु वदन्ति विज्ञा:।।[१२]

एवं वर्षाजलादिज्ञानाय ऋतुकालनक्षत्रादीनि विज्ञाय कृषिकर्मणि प्रवृत्त: उत्तमं फलं लभते। सर्वर्तुषु पूवभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा उत्तराषाढा रोहिणी चेति पञ्चनक्षत्रेषु पुष्ट: गर्भ: प्रचुरवृष्टिं करोति।

भाद्रपदाद्वयविश्वाम्बुदेवपैतामहेष्वथाऋक्षेषु।
सर्वेष्वृतुषु विवृद्धो गर्भो बहुतोयदो भवति।।[१३]

शतभिषा आश्लेषा आर्द्रा स्वाती मघा चेति नक्षत्रेषु उत्पन्नो गर्भः बहुदिनानि वर्षति।[१४] वराहमिहिरः वायुजलविद्युन्मेघनादसमेघ-प्रसव- इति प्रसवनिमित्तैः बहुवृष्टिं निर्दिश्य वृद्धगर्गस्य मतानुसारेण वृष्टिपरिमाणज्ञानस्य विधिं दर्शयति-

वाते तु आढकं विद्यात् स्तनेति द्वादशाढकम्।
नवाढकं तथाभ्रेषु द्योतिते तु हडाढकम्।।
निमित्तपञ्चकोपेते द्रोणं वर्षति वासवः।।[१५]

शस्यवृद्ध्यर्थं सविद्युतां सपांसु पक्षिरवैर्युक्तां रविचन्द्रपरीवेषां स्निग्धां नातिदूषितां वृष्टिं शुभां मत्वा स्निग्धान् संहतान् प्रदक्षिणगतिक्रियान् मेघान् सर्वशस्याभिवृद्धिंकरायाः वर्षायाः निमित्तभूतान् स्वीकरोति-

यदा तु विद्युतः श्रेष्ठः शुभाशाः प्रत्युपस्थिताः
तदापि सर्वशस्यानां वृद्धिं ब्रुयाद्विचक्षणः।।
सपांसुवर्षाः सापश्च शुभा बालक्रिया अपि।
पक्षिणां सुस्वरा वाचः क्रीडापांशुजलादिषु।।
रविचन्द्रपरिवेषाः स्निग्धाः नात्यन्तदूषिताः।
वृष्टिस्तदापि विज्ञेया सर्वशस्यार्थ साधिका।।
मेघाः स्निग्धाः संहताश्च प्रदक्षिणगतिक्रिया।
तदा स्यान्महती वृष्टिः सर्वशस्याभिवृद्धये।।[१६]

वृहत्संहितायां शस्यवृद्धिकरेषु योगेषु रोहिणीयोगः स्वातीयोगः अन्ये योगाश्च निर्दिष्टाः। तत्र रोहिणीयोगस्य विविधस्थित्यनुसारं तत्तत्फलनिर्देशं कुर्वन् वराहमिहिरः कथयति यत् चन्द्रश्चेद् रोहिण्याः ईशानकोणे स्थितः स्यात्तर्हि सुवृष्टिर्भवति धान्यानां मूल्ये च न्यूनता भवति।[१७] स्वातीयोगे विविधफलानामुल्लेखं करोति। तदनुसारं स्वातीयोगे अहर्निशं वर्षा भवति चेत्तर्हि वर्षाकाले निर्दोषवृष्टिः ज्ञेया। तृतीये भागे स्वातीयोगवर्षणात् ग्रैष्मधान्यानां वृद्धिः शारदानां च नाशः विज्ञेय इति गर्गस्य मतम्।[१८] आषाढशुक्लपूर्णिमायां वायव्य कोणे सन्ध्यायां वातेन सर्वधान्यनां वृद्धिः विज्ञेया।[१९]

ज्योतिषानुसारं कृष्यारम्भः -

कृषिकर्मण आरम्भः कर्षणाद्भवति। तदेव हि प्रथमं भुवं विदार्य तां कृषियोग्यां करोति। संग्रहशिरोमणिकारः चन्द्रशुक्रयोः बलिनोः सूर्यमङ्गलशनिषु निर्बलेषु मकरराश्याश्रति चन्द्रमसि गुरौ लग्ने कृषिकार्यमुत्तमं मन्यते –

शक्तिशालिनि सितेऽथशीतगौ दुर्बलैरसितभौमभास्करे।
आश्रते शशिनि वारिजोदये लग्नविवर्तिनि गुरौ कृषिक्रिया।।[२०]

हलप्रसारणारम्भास्यार्थं मृगशिरा-चित्रा-अनुराधारेवती-उत्तरा-हस्ता-अश्विनी-पुष्यस्वाती-पुनर्वसु-श्रवणा-धनिष्ठा-शतभिशामूलाम-घा विशाखा च प्रश्नस्यनक्षत्राणि उक्तानि –

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलमघाविशाखासहितेषु भेषु ।
हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोगमुष्कान्वितसौरभेयैः।।[२१]

अनिलोत्तररोहिण्यां मृगमूलपुनर्वसौ।
पुष्यश्रवणहस्तासु कुर्याद् हलप्रसारणम्।।[२२]

पराशरः शस्यवृद्धये शुक्रसोमगुरुवासरेषु विशेषतश्च बुधवासरे हलप्रसारणं शुभं मन्यते । भौमरविशनिवासरे च हलप्रसारणं शुभ न मन्यते। तद् हि राज्योपद्रवाय भवति।

हलप्रवहणं कार्यं कृषकैः शस्यवृद्धये।
शुक्रेन्दुजीववारेषु शशिजस्य विशेषतः।।
भौमार्कदिवसेषु चैव तथा च शनिवासरे
कृषिकर्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादिशेत्।।[२३]

कर्षणारम्भार्थं तिथिनां शुभाशुभफलं निर्दिश्य पराशरः तदर्थं दशमी एकादशी द्वितीया पञ्चमी त्रयोदशी सप्तमी चेति तिथिः शुभाः मन्यते।[२४] वृषे मीने कन्यायां मिथुनौ धनौ वृश्चिके च लग्नेषु हलप्रसारणं शुभं भवति –

वृषे मीने च कन्यायां युग्मे धनुषि वृश्चिके।
एतेषु शुभलग्नेषु कुर्यात् हलप्रसारणम्।।[२५]

रत्नमालाकारोऽश्विनीमृगशिरःपुनर्वसुज्येष्ठाहस्तरेवती-अनुराधा-स्वाती-चित्रा-चेति नक्षत्राणि तिर्यङ्मुखानि इति मत्वा एतेषु हलप्रवहणं शुभं मन्यते। अन्यान्यपि विविधानि शुभाशुभफलानि पराशरेणोक्तानि ।

ज्योतिषानुसारम् अन्यकृषिकर्माणि -

विविधैः ज्यतिर्विदैः बीजोप्ति-आरोपण-शस्यारोहण-सेचन-धान्यच्छेदन-कणमर्दन-कट्टन - धान्यनयन - बीजसंग्रहादिकृषिकर्मणां सम्पादनाय तत्तत् - तिथिवारनक्षत्रराशिलग्नानां हिताहितं पातिपादितम्। तेषां दिङ्निर्देशोऽत्र क्रियते।

ज्योतिषानुसारं बीजोप्तिकालः -

संग्रहशिरोमणौ हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीनक्षत्रेषु चित्रानुराधामृग-शिरः रेवतीस्वातिधनिष्ठामघामूलेषु च बीजोप्तिः शुभा मता –

हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु।
स्वातौ धनिष्ठा च मघा मूलं बीजोप्तिरुत्कृष्टफला प्रदिष्टा।।[२६]

पराशरः सामान्यतः वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्येष्ठे मध्यमम् आषाढे चाधमं मन्यते।[२७] उत्तरात्रयमूलज्येष्ठाऽनुराधामघामृगशिरः रोहिणीहस्त-रेवतीषु वपनमुत्तमं भवतीति पराशरस्य मतम्।[२८] श्रवणपूर्वात्रय-विशाखाभरण्याद्रास्वात्याश्लेषासु बीजवपनेन बीजमात्रं प्राप्यते।[२९] पराशरः ज्येष्ठमासान्ते आषाढस्य आरम्भिके दिनत्रये रजस्वलायां सति भूमौ बीजवपनं निषिद्धं मन्यते।[३०] संग्रहशिरोमणिका-रस्तुआर्द्रानक्षत्रस्य प्रथमचरणे सूर्ये प्रविष्टे दिनत्रयं भूमिं रजस्वलां मत्वा तस्मिन् काले बीजवपनं निषिद्धं मन्यते।चतुर्थीनवमी चतुर्द्दशी अष्टमी पूर्णिमा चेति तिथयः भद्राः क्षीणचन्द्रः रात्रिः सन्ध्याद्वयं चेति बीजवपनार्थमनिष्टकरमिति संग्रहशिरोमणिकारः।

रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः सञ्जायतेर्जः।
तस्माद् दिनत्रयं तत्तु बीजवापे परित्यजेत्।।

रिक्ताष्टमीविष्टिषु नष्टचन्द्रे क्षीणेन्दुरारर्कजवासरेषु।
दिनक्षये वा निशि सन्ध्ययोर्वा कृता कृषी पूर्वधनानि हन्ति।।[३१]

ज्योतिषानुसारं शस्याङ्कुरारोपणम् -

शाल्यादीनां शस्यानामङ्कुरारोपणार्थं हस्तत्तरात्रयमूलधनिष्ठा-रोहिणी मृगपुष्याश्विन्यनुराधामघाश्चेति नक्षत्राणि शुभानि। रिक्ता तिथी: शनिभौमवासरौ च अङ्कुररोपणार्थं निषिद्धा: -

हस्तत्रयोत्तरामूले धनिष्ठारोहिणीमृगे।
पुष्येऽशिवन्युनुराधायां मघायां शुभवासरे।।
त्यक्त्वा रिक्ता: शनिं भौमं शस्यस्याङ्कुररोपणम्।।[३२]

पराशर: ऋत्वनुसारं रोपणविधे: उपदेशं कुर्वन् निर्दिशति यत् कर्कटे (श्रावणे) हस्तान्तरे, सिंहे (भाद्रपदे) अर्धहस्तान्तरे, कन्यायां (अश्विने) चतुरङ्गुलान्तरे रोपणं कुर्यात् –

हस्तान्तरे कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च।
रोपणं सर्वशस्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्।।[३३]

ज्योतिषानुसारं धान्यकट्टनम् -

बीजानामङ्कुरोत्पत्तिकाले सर्वत्र तृणादिकानि जायन्ते। तेषामपसारणं कट्टनमुच्यते। तेषामपसारणं कट्टनमुच्यते। पराशर आषाढे श्रावणे च धान्यकट्टनं हितकरं मन्यते यतोहि यस्य शाल्यादिधान्यस्य कट्टनं न क्रियते तस्य पादपां अपुष्टा: भवन्ति बीजं च विवृद्धिं न लभते ।

आषाढे श्रावणे मासि धान्यमाकट्टयेत् बुध:।
अनाकट्टं तु यद् धान्यं यथा बीजं तथैव हि।।[३४]

ज्योतिषानुसारं सेचनयोग: -

संग्रहशिरोमणौ शस्यारोपणकाले रविबुधमघाहस्तान् विहाय शेषे यथापेक्षितकाले सेचनं हितमुक्तम् –

शस्यारोपोदिते काले हित्वा ज्ञार्कमघाकरम्।
वृक्षशस्यलतादीनां प्रशस्तं जलसेचनम्।।[३५]

ज्योतिषानुसारं धान्यच्छेदन: -

आर्द्रामघामृगशिराहस्तपुष्यस्वातीश्रवणमूलधनिष्ठासु नक्षत्रेषु गुरुशुक्रवारयो: रिक्ततिथिं विहाय भौमं च विहाय धान्यच्छेद: प्रशस्यो मत: ।

रौद्र पित्र्ये तथा सौम्ये हस्ते पुष्येऽनिले तथा।
शस्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूलश्रवणवासवे।
गुरौ शुक्रे शुभं हित्वा रिक्तां भौमशनैश्चरौ।।[३६]

ज्योतिषानुसारं कणमर्दनम् -

संग्रहशिरोमणौ अनुराधाश्रवणमूलरेवतीमघात्रये ज्येष्ठायां रोहिण्यां च कणमर्दनं शुभमुक्तम् –

अनुराधाश्रवणे मूले रेवत्यां च मघात्रिभे ।
ज्येष्ठायां चैव रोहिण्यां शुभं स्यात्कणमर्दनम्।।[३७]

ज्योतिषानुसारं धान्यनयनं स्थापनञ्च –

खलभूमे: धान्यनयनार्थं रोपणोदितनक्षत्रे शनिभौमवासरयो: अन्नस्यानयनं पुष्पफलाद्योत्तारणं शुभं मन्यते।[३८] कोष्ठादौ धान्यस्थापनार्थं च मृगशिरशि अनुराधायां श्रवणे नक्षेत्रे गुरुशुक्रविसोमवासरेषु च प्रशस्यते इति संग्रहशिरोमणिकार:।[३९] हस्ते श्रवणे धनिष्ठायां मृगशिरसि शतभिशायां पुष्ये रेवत्यां रोहिण्यां भरण्यां मूले उत्तरात्रये मघायां पुनर्वसौ इत्येतेषु नक्षत्रेषु गुरुशुक्रसोमवासरेषु, मीनलग्नगते सूर्ये अन्येषु च शुभनक्षत्रेषु धान्यस्थापनं कर्तव्यमिति पराशर:। रविवासर: धान्यस्थापनार्थं पराशरेण नेष्यते।[४०]

ज्योतिषानुसारं बीजसंग्रह: -

बीजसंग्रहार्थं संग्रहशिरोमणिकार: हस्तत्रयं पुनर्वसू रोहिणीं श्रवणद्वयं स्थिरलग्नं शुभं वारं क्षीनचन्द्रञ्च कालं प्रशस्यं मन्यते –

हस्तत्रये च पुनर्वस्वो: रोहिण्यां श्रवणद्वये।
स्थिरे लग्ने शुभे वारे विचन्द्रे बीजसंग्रह:।।[४१]

रत्नमालाकार: कुम्भलग्ने बीजसंग्रहमुप्तिं च प्रशस्तं मन्यते –

बीजसंग्रहणोप्ती च कर्तव्ये कलशोदये।[४२]

उपसंहार: -

एवं प्राय: सर्वेषामपि कृषिकर्मणां कृते शुभाशुभनक्षत्रलग्नवारादीनां विवेचनं प्राप्यते। कृषका: पारम्पर्येण तत्तद् योगान् देशाचारानुसारं विचार्य कृषिकर्माणि कुर्वन्ति इति लोकव्यवहार: प्रचलित:। सावनकालानुसारेण चान्द्रकालानुसारेण चानुकूलदैवयोगं प्राप्य शस्यानां सर्वथा लोकहितार्थं वृद्धि: भवति इति कृषिविचक्षणानां ज्योतिर्विदां च मति:। बृहत्संहिताया: द्रव्यनिश्चयाध्याये विविधधान्यानां स्वामीराशे: कथनं प्राप्यते। तदनुसारेण मसूरगोधू-मरालकयवानां स्थलभवानां चौषधीनां स्वामी मेष: घोधूमपुष्पशालिधान्ययवानां स्वामी मिथुन: कोरदूषकदलीपत्राणां स्वामी कर्क:, तुषधान्यानां स्वामी स्वामी कन्या मसूरयवगोधूम-सर्षपाणां स्वामी तुला, तिलधान्यमूलोद्भवधान्यानां स्वामी धनु:, वृक्षगुल्मलतादीनां सैक्यफलानामिक्षूणां च स्वामी मकरो अस्ति।[४३] सम्बन्धितराश्यनुसारं शुभाशुभं विचार्य विविधाधान्यानां कृषि: कर्तव्या इत्यभिप्राय:।

सन्दर्भग्रन्थसूची: -

१.संस्कृतवाङ्मये कृषिविज्ञानम् , डा. नवलता, नागपब्लिशर्स, दिल्ली, ११०००७

२.कृषिपराशर:, अनुवादक: सम्पादकश्च श्री द्वारिका प्रसादशास्त्री , चौखम्बा संस्कृत सीरीज,

३.काश्यपीयकृषिसूक्ति , प्रकाशक: एशियान एग्रीहिस्ट्री फाउण्डेसन्, सिकन्दरवाद्

४.बृहत्संहिता, पण्डित अच्युतानन्द झा , चैखम्बाविद्याभवन, वारणासी, २०११

टिप्पणी –

१.कृषिपराशरः,१०.
२.कृषिपराशरः,११.
३.कृषिपराशरः,१३.
४. कृषिपराशरः,१४.
५.बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः, १.
६.बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः, ६
७.बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः, ६
८.बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः, १९-२२.
९.कृषिपराशरः,२५.
१०. कृषिपराशरः,६५-७०.
११. बृहत्संहिता-प्रवर्षणाध्यायः,६-९.
१२. संग्रहशिरोमणिः,११.१३०.
१३. बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः,२८.
१४. बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः, २९.
१५. बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः,३०-३१.
१६. बृहत्संहिता-गर्भलक्षणाध्यायः,५-८.
१७. बृहत्संहिता-प्रवर्षणाध्यायः,३३.
१८. बृहत्संहिता-स्वातियोगाध्यायः,४.
१९. बृहत्संहिता-स्वातियोगाध्यायः,६.
२०. संग्रहशिरोमणिः,११.१७४.
२१. संग्रहशिरोमणिः,११.१७२.
२२. कृषिपराशरः,१२१.
२३. कृषिपराशरः,१२२-१२३.
२४. कृषिपराशरः,१२४.
२५. कृषिपराशरः,१२७.
२६. संग्रहशिरोमणिः,१७७.
२७. कृषिपराशरः,१६८.
२८. कृषिपराशरः,१७०.
२९. कृषिपराशरः,१७१.
३०. कृषिपराशरः,१७५.
३१. संग्रहशिरोमणिः,११.१७९-१८०.
३२. संग्रहशिरोमणि,११.१८३.
३३. कृषिपराशरः,१८५.
३४. कृषिपराशरः,१८६.
३५. संग्रहशिरोमणिः,११.१८४.
३६. संग्रहशिरोमणिः,११.१८५.
३७. संग्रहशिरोमणिः,११.१८६.
३८. संग्रहशिरोमणिः,११.१८७.
३९. संग्रहशिरोमणिः,११.१९७
४०. कृषिपराशरः,२४१-२४२.
४१. संग्रहशिरोमणिः,११.१६९.
४२. रत्नमाला लग्नकृत्य १०.२२.
४३. बृहत्संहिता-द्रव्यनिश्चयाध्यायः,२-५.